

В. БУДЗИНОВСЬКИЙ

**ЯК МОСКВА
НИЩИЛА УКРАЇНУ**

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

РОМАНА ГЕНИКА
БЕРЕЗОВСЬКОГО

В. БУДЗИНОВСЬКИЙ

ЯК МОСКВА НИЩИЛА УКРАЇНУ

ДРУГЕ ВИДАННЯ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВ 1941

Б. Друкарня Поліграфтресту, Львів, вул. Хоружизни 27. Зам. № 86.

Наша Україна мала трьох головних сусідів, з якими їй довелось віками ворогувати. Це були: з заходу Польща, з півдня бусурмени татари, що жили-кочували там, де тепер Таврія, південні частини Херсонщини й Бесарабії, та в Криму, а з північного сходу Московщина. Татари вже майже цілком вигибли й лише невеличка жменька їх залишилася в південнім Криму. Поляки значно присмирніли та мабуть муситимуть задовольнитися тим, аби в своїй Польщі мати сяку-таку волю. Одна тільки Московщина досьгодні сильна та налягає чорною хмарою на Україну — на нашу мову, на наш народ і наш край гірше, ніж коли небудь налягали Польща чи Татарва. Бо Татарва грабила наш добуток, брала людей у полон, палила й мордувала, набігаючи ордами на Україну. Від цього одначе можна було оборонитися. Але Татарва нашої мови, звичаїв, а що головне, і нашої волі не займала. Польща, хоч

і бажала нас поневолити, та була слаба до цього. В ній не було ні ладу, ні сильної державної влади, ні сильного війська й наші прадіди вміли від Польщі боронитися. Інша річ Московщина. В ній здавна була сильна царська влада та сильне військо й тому темна Московщина так, наче чорна хмара, налягала на нашу Україну, закриваючи нам сонце волі й просвіти.

У піснях, що їх наш народ, особливо ж старше покоління по селах, ще співає, заховалася доволі добре пам'ять про те, як наш народ сусідував з ляхами, татарвою й москалями. („Москалі“ це теж саме, що „русские“, „великороси“; салдатів же „москалями“ звати — це невірно). Є в нас, серед народу, старосвітські пісні й думи про війни українських козаків з ляхами-поляками та татарами, але є й пісні про лихе сусідство з Московщиною. В цій розвідці хочемо розглянути, що кажуть народні пісні про це сусідство України з Московщиною.

Як Москва цькувала татар на Україну?

Думають звичайно наші люди, що Україна увійшла у зносини з Московщиною пер-

ший раз тоді, як Богдан Хмельницький 1654 р. піддав Україну „під протекцію“ московського царя. Це не вірно. Вже 1169 р. московсько - суздальський князь Андрій Боголюбський напав на Київ, зруйнував та ограбив його немилосердно, а людей вирізав або взяв у полон. Коли ж біля 1250 р. прийшли зі сходу, з азійських степів, татари й осіли над Чорним морем і в Криму, тоді московські „великі князі“, а потім „царі“ підмовляли татар раз-по-раз нападати на Україну. Робили вони це тому, щоб ослабити наш народ і перетворити в легку здобич Москви. Особливо ж діялося це в XV століттю, коли ханом кримських татар став Менглі-Герай, що був великим приятелем московського великого князя Івана. Ось так 1482 р. за намовою Івана напав Менглі-Герай на Київ, здобув його й ограбив, а пограбовані в Софійському Соборі золоту чашу й золотий таріль послав своєму приятелеві Іванові в дарунок. Року 1485 і 1487 кримці, знову підмовлені Іваном, пустошать через півроку Київщину, а 1490 р. нападають на Поділля і Волинь. От ці напади повторюються потім щороку.

Це татарське лихоліття, яке на нас наслала Москва, пригадують нам це нині на-

родні пісні з того часу. Тяжкі то мушили бути часи, коли такі пісні народ ще й тепер співає. Багато маємо цих пісень, але тут подамо лише дві:

Зажурилась Україна, що ніяк прожити —
Витоптала орда кіньми маленькі діти.
Ой, маленьких витоптала, великих забрала,
Руки назад пов'язала, під хана погнала.

А друга пісня така:

За річкою огні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
А по ногах ланцюг б'ється.
А я бідний з діточками
Піду лісом стежечками.

Хто оборонив Україну від татар?

Від татарського лихоліття оборонило Україну українське козацтво, цебто вільне українське селянство, зорганізоване на воєнний лад по обох боках ріки Дніпра, де тепер Чернігівщина, Полтавщина, Київщина та східна частина Поділля, а особливо

на Запоріжжі, де тепер Катеринославщина й Херсонщина. Воно не підлягало ні Польщі, ні Московщині, ні Татарві, але правило само собою та боронило України від ворогів.

Українські козаки заслоняли своїми грудьми перед татарвою не тільки нашу землю, але також Польщу. Об цей козацький мур розбилася не одна татарська орда й хоч нищила Україну, так вже не мала сили добратися до поляків чи до москалів. Неодну татарську орду, яку тяжко було здержати перед межею наших земель, козацтво розбило тоді, коли вона зі здобицею і з ясиром (бранцями-невільниками) вертала у Крим. Козацтво тоді відбивало здобич і полонений татарами християнський народ. Нераз же вдиралися козаки в Крим і звільняли тисячі полонених українців і взагалі християн. Аж до Царгороду заганялися дуже часто наші Запорожці! Бувало й так, що як неможливо було велику орду здержати й вона таки вдерлася глибоко в наш край, то запорізькі козаки собі вдиралися в Крим і відплачували татарам огнем і мечем. Коли орда, що руйнувала наш край, довідувалася про це, вертала чим скоріше до Криму, щоб рятувати свої оселі перед запорожцями.

Через вічну та безперестанну війну з татарами й турками наше козацтво росло в щораз більшу силу та стало боротися з Польщею за волю України. Одначе Московщину непокоїла сила козащини й тому Москва на протязі всього часу боротьби Хмельницького з Польщею допомагала полякам. Коли Хмельницький боровся з Польщею та благав православного царя, щоб православному народові України дав допомогу, тоді цар переказував Хмельницькому, щоб він скорився полякам. Польському королеві цар дав навіть гроші, щоб Польща могла найняти німецьке наємне військо проти Хмельницького й проти українських козаків.

Як Москва нищила українську гетьманську державу?

Одначе українські козаки таки відірвали Україну від Польщі. Війна з Польщею дуже прорідила козацькі ряди й тому Хмельницький боявся, що Польща, яка найняла собі німецькі війська, знову підіб'є Україну. Хмельницький озирався за допомогою. Москалі ж рішилися піддурити козаків. Козаки тоді ще не знали москалів і в 1654 р.

згодилися зробити московського царя зверхником-опікуном над Україною. Згода між нашим козацтвом і московським царем була така, що як би поляки ішли війною на Україну, то цар має дати своє військо на допомогу козакам; за що козаки мали помагати цареві, як би хтось напав на його московський край. Поза цим цар не мав ніяких прав на Україні. Україна мала залишатися такою вільною державою, якою була Москва, та повинна була мати свого власного гетьмана, свій уряд і своє військо.

Але московський цар не тому згодився бути зверхником над Україною, щоб Україну боронити перед Польщею. Його опіка над Україною мала довести поволі до того, щоб московські пани заграбили українську землю, а народ України щоб закріпачити. Таке не могло статися так довго, як довго не знищено козацтва. Москва зрозуміла, що вона сама не всилі знищити козацтва. Отже, московський цар рішився провести ці заходи з допомогою Польщі. Тому цар відступив в 1667 р. полякам половину України й цим спричинив те, що козацтво гинуло не тільки через війну з Москвою і Польщею, але також через війну між собою.

Наші козаки завжди добивалися того, щоб вся Україна була єдина. Щоб досягти цього, треба було або відбити Правобережну Україну від Польщі або Лівобережну від царя або зробити одно й друге. Робилось і одно, і друге, і третє. Одні козаки відбивали Правобережжя від Польщі, аби його об'єднати з Лівобережжям під зверхністю царя. Ці козаки ішли разом з московськими військами або й самі проти тих козаків, що самі або разом з польським військом хотіли відбити від царя Лівобережжя, аби його об'єднати з Правобережжям. Ще інші боролися і з одними і з другими, а так само і з Польщею і з Москвою, аби об'єднати всю Україну в самостійну державу. В такій війні, в якій приймали участь не тільки козаки й польські чи московські війська, але також козаки проти козаків, гинули наші козаки в братовбійчій боротьбі між собою.

Ця довга війна вигублювала наш селянський народ, що був пнем, з якого виростили козацькі галузки. Москалі й поляки провадили війну на свій спосіб: як яке місто або село мусило впустити до себе поляків або тих козаків, що воювали проти Москви, то гірка була доля народу, коли

вони вступалися, а на їх місце приходили москалі. Всіх людей такого міста москалі вирізували, не щадячи ні старців, ні жінок, ні дітей-немовлят. Саме місто вони грабували й пускали з димом. „Ви — казали москалі — сякі-такі сини, ви зрадили цареві, приймаючи у себе ляхів, чи козаків, що проти царя!“ Також поляки вирізували всіх людей в місті, в якому були москалі.

Ще гірше було, як козацтво по обох берегах Дніпра захотіло скинути з себе і московське і польське ярмо. Тоді гинуло козацтво і від московської і від польської зброї. Міста й села вирізували і москалі і поляки. В додаток, як не москалі, то поляки, а як не поляки, то москалі брали собі на допомогу татар, або калмиків. І ці вирізували наш народ і сотнями-тисячами гнали бранців на кримський торг.

Москалі й поляки мали свої власні заходи щодо козацьких провідників. Вони їх просто мордували. Як який видатний козак здавався Москві небезпечним, то москалі, ніби караючи його „за зраду“, мордували або вивозили далеко за межі України, найчастіше на Сибір. Таким чином вони замордували полковників Золотаренка й Сомка, вивезли кількох гетьманів, а між

ними навіть славного Дорошенка! Поляки розстріляли ніби „за зраду“ преславного полковника Богуна, гетьмана Виговського й багато інших.

По кількох роках такої страшної війни — не війни, а різні, спричиненої москалями через те, що Московщина поділила Україну між собою й Польщею, Правобережна Україна перемінилася в пустелю. На Правобережжі загинуло до ноги не тільки все козацтво, але загинув увесь народ, і лише недобитки перенеслися на Лівобережжя. Міста й села на Правобережжі щезли.

На Лівобережжі й на Запорожжі лишилося ще трохи козацтва, але воно було дуже знесилене.

Як Москва нищила Гетьманщину?

На Лівобережжі, чи, як тоді казали, на Гетьманщині, Москва винищувала козацтво самими різними способами. Умова України з царем була така, що на Україні мало стояти тільки українське козацьке військо; московське військо могло стояти на Україні лише тоді, коли який ворог напав би на Україну, а Москва йшла помагати нашому козацтву бити ворога. Москва робила отже

так, що ніби-то Україна була завжди „загрожена“ татарами або поляками, й присилала своє військо на Україну. Проти своїх ворогів Москва завжди висилала наших козаків. Це вона робила не лише тому, щоб за московську справу не проливали крові самі москалі, а також тому, щоб українське козацтво гинуло та не могло брати в оборону українського народу, як московські салдати будуть народ грабувати, також тому, щоб своїх московських військ не годувати власним московським коштом, тільки коштом українського народу, а нарешті ще й тому, щоб українці не могли збунтуватися проти Москви, коли московські салдати будуть на Україні стояти. Те, що Москва не мала чистої совісти й боялася бунту українців, доводить ось ця народна пісня:

Восточний цар Україні не діймає віри,
Посилає Голіцина¹, щоб не було зміни:
„Ой, іди ж ти, Голіцину, лядською межею,
„А я піду із Москвою слідом за тобою.
„Становися, Голіцину, все на крутих горах,
„А я стану із Москвою по вельможних дворах.

Посилаючи московське військо на Україну, цар не давав для нього ні харчів, ні грошей. Щоб не загинути з голоду, московські салдати грабували наш народ — брали

збіжжя, худобу, коні, але ні за що не платили. Крім того дерли з нас податки, хоч умова, яку цар мав з гетьманом Хмельницьким, не дозволяла москалям стягати з нас податків. Народу не було кому боронити, бо козаки були в далеких походах. Наш народ терпів і, проливаючи сльози, співав:

Москалики, соколики!
Поїли ви наші волики...
А коли вернете здорові,
Поїсте й останні корови!

Сказано вже, що москалі забирали козаків з України, щоб вони були як найдалше від рідного краю та щоб не було кому боронити українців, коли над ними будуть бешкетувати московські війська. Як не було війни, куди можна б було наших козаків вислати, москалі забирали їх в московську землю копати канали, багна осушувати і т. ін. Московська земля була для козаків гірш турецької неволі. Вони там голодували й хорували так, що мало хто з них вертав додому. Про такого козака, загнаного в Московщину, народ донині співає:

Стоїть явір над водою, в воду похилився,
Сидить козак у неволі, гірко зажурився.
Не хилися, явороньку, ти ще зелененький,
Не журися, козаченьку, ти ще молоденький!

Не рад явір хилитися, вода корінь мие,
 Не рад козак журитися, так серденько ние:
 — Ой, рад би я не журитись, самі сльози ллються,
 — Бо на мене молодого кайдани куються...
 — Ходжу — нуджу, ходжу — нуджу, як те сонце
 [в лузі,
 — Чи я встану, чи лягаю, то серце все в тузі“.
 Летить орел понад море та й, летючи, крикнув:
 — „Ой, як тяжко в Московщині, що я не при-
 [викнув!
 — Ой, є в мене на Україні рідненька, мати
 — Вона ж мене пожалує, як свого дитяти.
 — Ой, є в мене на Україні ріднесенький батько,
 — То він мене приголубить, як своє дитятко.
 Ой, поїхав в Московщину та там і загинув,
 Горіхове сіделечко, ще й кінь вороненький.
 Ой, поїхав в Московщину та там і загинув,
 Свою рідну Україну навіки покинув.
 Казав собі насипати високу могилу,
 Казав собі посадити в головах калину:
 — Будуть пташки прилітати калиноньку їсти,
 — Будуть мені приносити від родоньку вісти.
 В неділеньку рано вранці всі дзвони дзвонили,
 То нашого козаченька клали у могилу.
 Тешуть явір, тешуть явір, яворину тешуть:
 Молодому козакові чорні кудри чешуть.
 Тешуть явір, тешуть явір, тешуть яворину
 Молодому козакові та й на домовину.
 Тешуть явір, тешуть явір, та й вже обтесали,
 Молодого козаченька на лавці поклали.
 Отаману коня дано, а соцькому зброю,
 Щоб позволив поховати козака з стрільбою.
 Несуть його, коня ведуть, кінь голову клонить,
 А дівчина за козаком білі ручки ломить.
 Ломить вона, ломить з мизинного пальця:

„Нема, нема та й не буде козака-коханця!
„Хилітеся, густі лози, звідки вітер віє,
„Дивітеся гарні очі, звідки милий їде“.
Хилілися густі лози та й вже перестали,
Дивилися гарні очі та й плакати стали.
Умер козак, умер козак та й тихая мова:
Лишився лиш кінь вороний, золотая зброя.

Як Москва нищила наших чумаків і селян?

З ким лише Москва не воювала, але на війну посилала наше козацтво, бо цар завжди шанував своє власне московське військо. Як Москва йшла на війну, то їй потрібне було не тільки військо. За військом мусили йти тисячі возів з харчами. Москва провадила війни нашим коштом і нашою кров'ю, забирала в українського народу його працю, ладувала на українські вози й веліла українцям везти харчі за військом. Ті чумаки та селяни, що своїми возами та своїми волами возили за московським військом харчі, майже всі гинули.

Ось так при москалях, що в 1735 р. воювали за Крим, було 16 тисяч наших селян і чумаків. Наші чумаки перевозили власними возами й волами харчі, вантаж і гармати. Цей похід був дуже нещасливий. Вій-

сько дійшло до Кам'яного Затону, але морози, сніги та всякі хвороби нищили військо й худобу. Через те армія вернулася зимувати на Україну — на горе українців. Москалі з'їли все, що з хліба чи з худоби їм в руки попало, а ограбований народ гинув з голоду. Але не всім, що були в Криму, довелося зайти на Україну, щоб там перезимувати. Москалі навмисне зробили так, що ті українці, які були при армії, лишилися позаду й не дісталися на Україну. В одних тільки гетьманців пропало 12 тисяч коней, що на той час становило дуже велику силу.

Про це лихо співається в народній пісні-так:

Сидить пугач на могилі
Та все „пугу“, пугу“.
— Збирайтеся, чумаченьки,
— Зимовать до Лугу!
Котрі умні та розумні
Та поспішалися
Та до Лугу прибували,
Тоті в Лузі зимували.
А котрі нерозумні,
А котрі нерозумні,
Котрим воли отощали,
Тоті в кримськiм степу
Марно пропадали.
Лежить чумаки між возами,

На важницю схилився,
Рученькою лиш правою
За серце вхопився.
— Коли б я знав, що прийдеться
— Тут мені вмирати,
— Своему роду вклонився б:
— На той битий шляшок вийшов,
— Слізми би облився!
„Ой, ви чумаченьки, славні бурлачень-
[ки,
„Ой ви хлопці вгожі,
„Робіть тому чумакові
„Домовину з рогожі!“

Або друга пісня така:

В суботоньку проти неділеньки
Цілу ніч не спали,
Через той Лиман-річеньку
Переправу мали.
Переправляли вози з волами,
Ще й казенні гармати...
Ішли чумаки, славні бурлаки,
На них жупани сині.
А як пристали та до армії,
Нічого не зосталось на спині.
Лежить чумаки межі возами,
Та все думає й гадає...
Дере поли, дере рукави
Та все плечі латає.

Так само, як кримські походи, винищив українців також похід москалів під проводом генерала Мініха на Молдавщину в 1739 р. І про це залишилася пам'ять в нашому

народі, бо ті чумаки, що вернулися з Молдавшини, зложили таку пісню:

Похилились густі трави, де чумаки воли гнали;
Пожурились чумаченьки, як хури набрали.
Ой, в неділю пораненьку усі дзвони дзвонять,
Ой, там наші чумаченьки вози й воли гонять.
Чи тим та Молдава славна, що жовтії піски?
В Молдаву гнали шість пар конів, з Молдави йшли
[пішки!
Чи тим та Молдава славна, що крутії гори?
В Молдаву пішли в жупанах, а з Молдави голі!
[і т. д.

В 1757 р. москалі билися знову з прусаками. Як всі війни, так і цю війну з прусаками вела Москва коштом майна та крові українців. Через Польщу й Литву погнали тоді москалі до Прусії вісім тисяч українських чумаків і погоничів. Вони всі загинули майже до єдного. Про це збереглася така пісня:

Ой, поїхав чумаченько, поїхав за Десну,
Обіцявся вернутися та на другу весну.
Ждала, ждала чорноброва, та й плакати стала:
Ой, якби я сива зозуля, щоб я сизі крила мала,
Тоб я ту превражу Москву кругом облігала,
Тоб я свого миленького могилу пізнала.
Прилетіла б я до гробу та й сказала б „ку-ку“:
„Подай, подай, мій миленький, хоч правую руку!
— Ой, рад би я, моя мила, обидві подати,
— Насипано сирой землі, не можу підняти.

В 1757 р. цар погнав до Пруссії десять тисяч гетьманців і п'ять тисяч слобідських козаків (з Харківщини). В роках 1760 до 1762 погнав цар до Пруссії дві тисячі гетьманців. Під пруським містом Кістріном був дуже кривавий бій, в якому прусаки перебили майже всіх наших козаків разом з нашими чумаками й погоничами — 15 тисяч душ! Про різню під Кістріном наша народна пісня співає:

Ой, у городі, ой, у Кістріні
Б'ються прусаки три дні три години.
Та на четверту стало повертати,
Козацького трупу конем не з'їжджати!
В городі Кістріні річки кривавії,
Козацькії, витязькії,
В половині із пруськими.
В городі Кістріні мости викладані
Толубцями козацькими,
В половині з московськими,
Ой, десь узявся сизокрилий орел
Та й узяв руку з козацького трупу
Та поніс він руку у чистее поле...
Ой, ніс він у поле, ніс і у другее,
А на третім полі став він спочивати;
Ой, та тую руку став же він клювати
Та став тую руку бити-побивати.
Стала тая рука к орлу промовляти:
— Та не клюй мене, сизокрилий орле,
— Скажу тобі усю щирю правду:
— Коли б цеє отець-мати знали,
— То вони би цеє тіло поховали

- Та що суботоньки вони б поминали,
- Що неділеньки панахиду наймали.
- А коли би цеє рідні брати знали,
- То вони би цеє тіло поминали.
- А коли би цеє рідні сестри знали,
- То вони би цеє тіло оплакали,
- Вони би мене, як зозулі, обкували.

Як Москва нищила українське козацтво тяжкими роботами?

Москві було мало того, що военними походами вигублювала наше козацтво й руйнувала наш народ. Щоб це козацтво до решти знищити, гнала його на різні роботи. Тоді укріпляли москалі проти ворога свої границі, будували фортеці, копали у себе канали. Цар не хотів робити цього коштом свого московського народу. Він хотів все це зробити коштом України.

Москва гнала наших людей на ті тяжкі роботи не лише тому, щоб забезпечити Росію коштом України, але ще й тому, щоб наш народ, зруйнований тими роботами, легше було зломити під ярмо панщини та щоб знищити наше козацтво, яке могло б свій народ узяти в оборону.

Козаки й селяни мусили йти на роботи з власними кіньми, з власними возами та

з власними харчами. Коли ці бідні люди харчі свої поїдали, коли їх коні й воли виздыхали, коли їх одяг розлізся, коли вони потратили вже останній гріш, коли тяжкі роботи й хвороби вже цілком обезсилили їх, москалі й за таких жахливих умов пускали додому. Москалі не хотіли пустити їх додому, чи прислати на їх місце зміну з свіжими силами, з свіжими кіньми й волами, з свіжими харчами та грішми. Москалі не давали їм також ні одежі, ні харчів, ні будьякої плати, — а робили все це тому, щоб усі ці козаки й селяни загинули від тяжкої праці, від хвороб і від голоду. Тоді вже, як всі вмирили або ставали каліками, москалі гнали на роботу свіжі тисячі українських козаків і селян, яких чекала така сама доля як і їх попередників.

Яка величезна кількість нашого народу мусила загинути на тих роботах, стверджують ось які дані: в 1716 р. вислано кільканадцять тисяч козацького війська з генеральним хорунжим Сулимою сипати „лінію“ й копати канал від Волги до Дону. Те саме було в 1717 р. В 1722 р. пішло під Царицин над Волгу десять тисяч українських козаків. В році 1731 вислано під проводом київського полковника Антона Тан-

ського 20 тисяч козаків і 10 тисяч селян сипати шанці. В 1732 р. вислано над Орель 20 тисяч козаків і 10 тисяч селян під командою прилуцького полковника Галагана. В році 1733 лубенський полковник Данило Апостол мусив погнати на „лінійні“ роботи над Орелю 20 тисяч козаків і стільки ж селян.

На „лінійні“ роботи гнали козаків ще в роках 1737 по 1739, але не знаємо, яке було число тих нещасливців. Копати Ладозький канал коло Петербурга пішло в 1721 р. 12 тисяч козаків з чернігівським полковником Полуботком, лубенським полковником Марковичем і генеральним хорунжим Сулимою. Сулима помер в дорозі. В році 1722 повів туди ж на Ладогоу 12 тисяч козаків полтавський полковник Іван Черняк. Ці козаки робили в голоді і холоді днем і нічю, в неділю і в свято. І за все це московський бригадир велів ще бити їх по звірському палицями. Козаки, працюючи в багнах, страшно хворіли, але їх недугами ніхто не журився і вони гинули, як мухи. В живих не лишалася навіть третина. Плата була дуже мала, але й цієї ніхто не платив їм, бо гроші крали московські коменданти.

В 1722 р. погнали над Каспійське море 10 тисяч українських козаків будувати фортецю над рікою Сулаком. В 1724 р. вислано туди ж над Сулак ще 10 тисяч. В р. 1725 вислано туди ж дві тисячі козаків з Гетьманщини, а одну тисячу з Слобожанщини. Також в роках 1726 і 1729-ім вислано на Кавказ багато нашого народу до робіт. На Кавказі загинуло нашого народу найбільше, бо там не тільки робота була найтяжча, але нищила їх ще спека, голод і повітр'я (жовта пропасниця і чума).

Як підрахуємо разом всіх тих, про яких знаємо, що в різних часах ходили на ті роботи, то виходить, що було їх найменше триста тисяч душ! Додому повернулася каліками найбільше третина. Що найменше двісті тисяч наших козаків загинуло на чужині, працюючи на будовах шанців і каналів. А скільки ще загинуло козаків у війнах? Петербург цілий збудований на українських кістках.

Ці лінійні й каналні роботи не тільки вигублювали наше козацтво, а внаслідок їх гинув також народ, що лишився в краю. Москалі гнали на роботи самих здорових і найдужчих. Вони мусили забирати з собою коні й воли. На кожних взятих на ро-

боту 10 людей мусив бути один власний кінь або пара волів з возом. На кожних 50 людей мусив бути їх власний плуг з волами, плугатарями й погоничами. Через те в нашому краю не лишилося майже нікого, хто мав би силу працювати. Не було кому, ні не було чим орати й сіяти. А як посіяли, то вже не було кому жати. В додаток ті, що лишилися дома, чуючи, що їх козаки на лініях гинуть з голоду, мусили кидати в гарячу пору роботу і з дому їм довозити харчі. Таким чином козаки на роботі гинули від тяжкої праці й недуг, а ті, що лишилися дома, гинули з голоду та тратилися, довозячи їм в чужину харчі. Так то Москва нищила з розмислом наш український край і наш народ.

Як москалі нищили Україну, посвідчив сам московський фельдмаршал Мініх. В 1735 р. він так писав: „Гетьманщина давніше могла вислати в поле сто тисяч козаків. Цього року зібрано тільки 20 тисяч. З того в кримський похід вислано 16 тисяч. По 300 верствах маршу лишилося їх тільки 12.730, в більшості безкінних або з сухоребрими шкапами. Зате за порожці, які ще лише вернулися спід татарського підданства², до-

бре озброєні й кожен з них прийшов з двома або й трьома добрими кіньми“.

Якого великого знищення завдали на Україні ті лінійні й каналні роботи, можемо уявити собі з того, що про ці роботи складено так багато пісень, які збереглися ще до наших днів. Ось деякі з них:

У Глухові у городі у всі дзвони дзвонять,
То вже наших козаченьків на лінію гонять.
У Глухові у городі стрельнули з гармати,
Не по однім козаченьку заплакала мати.
У Глухові у городі стрельнули з рушниці,
Не по однім козаченьку плакали сестриці.
На бистрому на озері геть плавала качка,
Не по однім козаченьку плакала козачка.
Посіяли, поорали, — та нікому жати,
Пішли наші козаченьки лінії копати.
У Гринькові огонь горить, а в Полтаві димно,
На могилі гетьман стоїть, геть там його видно,
— Допевняйся, пане гетьман, допевняйся плати,
— Як не будем допевнитись, будем утікати.
„Ой, ідіте же, панове, до Петра³ до свата,
„Ой, там буде вам, панове, велика заплата:
„По заступу у рученьки та і лопата.“
Сидить козак на могилі сорочку латає,
Ой, кинувся до череса, копійку чорт має.
Сидить пугач на убочу, на вітер надувся,
Іде козак в Україну, на лихо здобувся.
Їхав козак на лінію та й вельми надувся,
Іде козак із лінії, як лихо зігнувся.

А ось друга:

Ой, ви хлопці, прекрасні молодці,
Та де ваші жупани?
— Наші жупани позносили пани,
— Нас забили в кайдани!
Ой, дали хлопцям широкі лопати
Та послали хлопця молодого
Та канали копати.
Ой, понад річкою понад Синюхою
Та терни погоріли —
Гей, вже ж наші, наші сіромахи
Без харчів помарніли!
Ой, за річкою та за Синюхою
Та зацвіли ожини —
— Ох, давай, батьку, давай переміну,
— Бо я марно загину!
„Не моя ж воля, пани молодці,
„Вам переміну давати...
„Гей, ідіть же ви в столицю цариці
„Та просіте заплати...
Ой, обіззався хлопець молоденький
Та у цариці заплати...
Гей, та цариця пожалувала
Та дала хлопцям заплату:
Набили ж хлопцям на ноги кайдани
Та й дали у руку лопату!
Ох, та послали на легку роботу —
Та на канали копати!
— Покарай, Боже, царя Петра,
— Царицю Катерину,
— Що нас, нещасних сіромах,
— На білий світ пустили.
— Ой, продай же, тату, воронії коні
— Та викупи мене, хлопця молодого,

— З тяжкої неволі!
„Не буду, сину, коней продавати,
„Не буду тебе хлопця молодого
„З неволі викупляти.
— Ой, продай, мила, голубонько сива,
— Та сірії телиці,
— Ой, визволяй же мене молодого
— Із цієї темниці.
„Хочби мала, милий, голубоньку сивий,
„І сорочку продати,
„А таки буду тебе молодого
„З неволі викупляти.

Як Москва нищила Україну рекрутчиною?

Щоб ще скоріше придужити силу козацтва, але при тім не втратити людей потрібних Москві для війська, став цар рекрутувати українців до свого московського війська. Коли взяли між москалів молодого хлопця, то він жив між москалями аж до старости, а коли повертався додому, то був цілком змосковщений не тільки мовою, але й духом. Рекрутування українців до московського війська було безправством, бо цар так умовився був з гетьманом Хмельницьким, що українці мають робити службу тільки в своїм власнім козацькім війську на Україні. Але сила українських козаків вже була занадто слаба, щоб чинити цареві опір проти цього безправства.

З українцем, що ішов до московського війська, прощалася родина так, якби він ішов на смерть. Він таки дійсно був для родини навіки пропащий, бо служба в московськiм війську була тоді така довга, як довго салядата носили ноги. Як котрий повертався додому, то хіба калікою вже нездатним служити. Яка була доля такого старця і його родини, показують пісні нашого народу, яких тут подаємо кілька:

Добре було жити, добре було бути,
Доки не писали хлопців у рекрути.
А тепера комісари хлопців пописали,
Ой, забрали, спарували, як худобу в парі,
А в п'ятницю рано вранці в рекрути забрали:
Засмутилась Україна як сонечко в хмарі.
Красне місто, Біла Церков, мальовані шанці,
Туди ішли до прийому наші новобранці.
Красне місто, Біла Церков, мальовані квіти,
Заплакали отець мати, ще і дрібні діти.
Ой, повезли наших хлопців битими шляхами,
За ними ненька вмивається дрібними сльозами.
„Лучше було мене, нене, в купелі залити!
„Ніж тепер та за мною дрібні сльози лити!“

А ось друга:

Через сад зелений доріжка лежала,
Туди ж наша судариня⁴ некрут виряжала.
Написали, йменували вдовиного сина:
„Хорош, хорош вдовиный син на воронім коні!“
— Вийди, вийди, дівчинонько, вийди, моя пані!

Ой, не вийшла дівчинька, вийшла стара мати:
„Скажи мені, мій синочку, де тебе шукати?“
— Шукай мене, моя мати, на лютим морозі.
— Там будемо, стара мати, зиму зимувати,
— Своєю кров'ю гарячою море доповняти,
— А жовтими кістечками степи устеляти!
Іде за ним стара мати і слізю ридає:
Сильно своїх сусід близьких вона проклинає:
„Бодай же ви, сусідоньки, всі разом пропали,
„Як ви свою тайну знали та мні не сказали“.
А сказали уже тоді, як руки зв'язали!
Пов'язали білі руки, везуть до Прилуків,
А з Прилуків до Полтави до вічної присяги.
„Присяг царю, присяг Богу, одрікся від роду,
„Прощай, сину, мій голубе, не думай додому!“

Ще інша:

Ой, зацвіла калинонька в лузі,
Тепер моя головонька в тузі,
Що всіх хлопців в гусари забрали,
Мене молодого офіцером вписали.
Та дали ж мені коня вороного
Та послали попереду війська всього.
Та звеліли мені в суремочку грати.
— Грайте, суремки, суремочки, грайте,
— Мені молодому жалю не завдавайте!
— Завдавайте жалю-тугу темному лугу,
— Темному лугу або коню вороному
— Аніж мені, парню молодому.
— А не жаль мені у дому нікого,
— Тільки жаль мені: матуся старая,
— Матуся старая, сестриця малая,
— Сестриця малая й жона молодая.

З цього ж часу походять і ці пісні:

I.

Ой, зза гори зза чорної хмари
Виступають молоді гусари.
По крилечкам пани генерали,
Попереду все б'ють барабани:
„Не журіться, молоді гусари!“
— Ой, як же нам не журиться?!
— Молодими в гусари забрали,
— В чужу землю робити послали.
— Не дають нам ні їсти, ні пити,
— Заставляють роботу робити,
— Штихами білий камінь бити.
— Камінь бити, а рови копати,
— Киверами землю викидати.

II.

Судариня листи писала,
По губерніям розсилала
Кого у рекрути брати.
Сидять пани за столом,
Вони п'ють і їдять,
Пишуть, пишуть та радять,
Кого в салдати віддать.
Де п'ять, там не брать,
Де чотири, не велять,
А де три, там не йти,
А де два, там нема.
У вдови один син
І той пішов під аршин
І аршина не дійшов,
А в салдати пішов.
Іде мати, ридає,

Усю старшину благає:
„Ой, старшина моя мила,
„Випускайте мого сина!“
Обізвався одинець
Уродливий молодець:
— „Не плач, мати, не ридай,
— „Карих очей не теряй.
— „Тоді то вже ти заплачеш,
— „Як на муштрі мене побачиш!“
Ой, матері та на жалість,
А старшині та на радість.
Пішла мати, плачучи,
А старшині радість:
А чиї же то лани
Позасівали пани?
А то того одинця,
Вродливого молодця!

III.

Зажурився соколенько:
„Бідна ж, моя головонька...
„Що я рано з вирю вийшов.
„Ніде сісти, гнізда звити,
„Малих дітей розплодити.“
Ще по горах сніги лежать,
По долинах річки течуть,
А по шляхах маки цвітуть.
То ж не маки, то козаки,
То ж козаки-новобранці,
Що забрали в неділеньку
Вранці-рано до схід сонця.
Плаче мати у віконця...
Кличе мати запорожця:
„Іди, сину, до домочку,

- „Змию тобі головочку.
— „Ой, змий, мати, ти собі...
— „Мені змиють дрібні дощі.
— „Розчешуть колючі терни,
— „Пригладить зелена ліщина,
— „Пригорне молода дівчина“.

Ось таких пісень з того часу є багато, дуже багато, що й не перелічити. Їх і тепер ще рекрути співають.

Як москалі перший раз руйнували Запорізьку Січ?

Український гетьман Іван Мазепа був розумний чоловік. Він знав, що як Україна не скине з себе московського ярма, то козацтво загине, а його недобитки й весь народ будуть московським панам робити панщину. Тому то гетьман Мазепа підготовляв повстання, щоб, як тільки дістане яку побічну допомогу, вибити Україну назад на волю. Такої самої думки, як Мазепа, були також запорожці. Мазепі прийшов на допомогу шведський король Карло XII, що саме тоді воював з Росією — Московщиною. Коли Мазепа дав знати на Запоріжжя, що шведи вже прийшли на Україну, вийшло з Січі вісім тисяч запорожців під командою свого кошового отамана Гордієн-

ка. Всі вони пішли на Україну, щоб пристати до Мазепи й до шведів. Решта запорожців збиралася з Січі, щоб потім також піти проти москалів. Як лише цар про це довідався, вислав три полки, щоб зруйнувати головний город Запоріжжя, славну Січ. Коли московський генерал Яковлев став перед Січчю, тоді не було в Січі Гордієнкового заступника, отамана Петра Сорочинського. Він був тоді в Криму, куди поїхав, аби дістати допомогу Орди. Січовики стали боронитися. Москалі побачили, що Січі штурмом не візьмуть, і рішили взяти її зрадою. Був між москалями український полковник Галаган, що зрадив Україну і козацтво та пристав до москалів. Запорожці знали Галагана ще з добрих часів, як він був добрим козаком-українцем, але не знали, що він запродався москалям. Москалі відступили від Січі й затрималися так далеко, що січовики не могли розпізнати, яке військо. Тоді Галаган прийшов до Січі і сказав, що то отаман Сорочинський привів з Криму Орду на поміч січовикам. Січовики повірили Галаганові й вийшли з Січі. Вони запізно пізнали, що то не Орда, а московські драгуни. Москалі вдерлися тоді до Січі, опанували її й за-

кували в кайдани отамана, що заступав Сорочинського, суддю, 26 курінних отаманів, 2 ченців та багато козаків і всіх замордували. Козаки, які не загинули або не попали в московську неволю, утікли. Про це зруйнування Січі в 1709 р. народна пісня співає:

У Києві на риночку
Пила Москва горілочку.
Пила ж вона та гуляла,
Собі порадоньку мала:
„Порадимося, милі брати,
Як нам Січі дістати?
„Пошлемо до Галагана;
По прилуцького пана:
„Той у Січі добре знає,
„Той нам Січі дістане.

У неділю пораненько обманонька стала:
Виманили козаченьків у чисте поле.
Виманивши, пов'язали по два до купочки,
Вони скликаються, як сивії голубочки.
— Казав еси, Галагане, що Москви немає,
— Коли гляну поміж курінями, як мак процвітає.
Уже славні запорожці невеселі стали,
Облягли їх москалики всіма сторонами.
Ой, ударив Яковлев з високої бійниці,
Посипались запорожці, як зимні кислиці.
Та у Січі на базарі загачена гребля;
Ой, як вийшли із Січеньки, оббив москаль ребра.
Ой, у Січі на базарі побито колочки,
Ідуть наші запорожці та і без сорочки.
Зашуміли густі лози, ще й крутії кручі,
Заплакали запорожці, та з Січі ідучи.

Полтавський погром.

Так само не пощастило тим запорожцям, що з отаманом Гордієнком пристали до українських козаків на чолі з Мазепою. Тут попсував справу шведський король, бо не зробив так, як йому радив розумний Мазепа. Через те, що шведи замість іти на Москву, як казав Мазепа, прийшли на Україну, москалі звалились великою силою на Україну й не дали Мазепі зібрати до купи всіх козацьких військ. В бою під Полтавою москалі розбили шведів і наших. Недобитки шведів, Мазепиних козаків і запорожців з кошовим Гордієнком утікли до Бендер, в Молдавію, що тоді належала турецькому султану. Про полтавський бій наші козаки співали:

Запорожці-небожата, пшениця нежата!
Ой, підіте, оглядіте, пшеницю зіжніте!
— Ой, хоч підем оглядати, не будемо жати!
Похвалялись запорожці Полтаву узяти...
Вранці вони рано вставали, добрих коней сіддали,
А до вечора запорожці всі в полон попали!
Хвалилися запорожці Полтаву дістати...
Ще Полтави не дістали, а вже швед іздався,
На бідную головоньку кошовий зістався.
Ой, умерла в кошового старенькая мати,⁵
Ой, нікому кошовому порадоньки дати.
Хвалилися запорожці, та із Січі йдучи:

- Що будем носити жупани, з китайки онучі!
 Казав еси, Гордієнко, що славонька буде...
 — Будем, брате, поли брати та плечі латати!
 Наорали, насіяли, та нікому жати;
 Пішли запорожці в Молдаву лежати.
 „Ой, полети, галко, на Січ рибу їсти,
 „Ой, принеси, галко, від кошового вісти.
 — „Та вже мені не літати на Дніпр рибу їсти,
 — „Та вже мені не носити від кошового вісти.

Всіх тих козаків, що були при Мазепі, але після полтавського бою не встигли втекти разом з Мазепою, москалі виловлювали й мордували. Згадку про це переслідування „мазепинців“ лишила ось ця пісня:

Нещасливий козаченько, без долі вродився...
 Взяли його в неволеньку, він сльозами вмився.
 А узявши в неволеньку, забили в кайдани,
 А забивши у кайдани, ведуть перед пани.
 Та летить орел сизий і сів на бучині...
 Плаче, плаче козаченько по своїй причині.
 Чом калині не хилиться, коли вітер віє,
 Як козаку не журиться, що серденько мліє?
 Погоріли степи-поля, пусті балки стали,
 А вже наші затяжники⁶ в зимовниках стали.
 Ворскла річка-невеличка, тече вода стиха...
 Ой, хто не був у Полтаві, той не знає лиха.
 Ой, іде вже гусарія, заблиснула списа...
 Утікайте затяжники, бо буде вам лихо!
 Ой, ви запорожці, ой, ви молодії!
 Повдавались один в одного, як брати ріднії!
 „А де ж ваші, запорожці, воронії коні?
 — Наші коні в царя на припоні, а ми у неволі!

- „Де ж ваші, панове молодці, та срібнії узди?
 — Наші узди в царя на занузді, а ми самі в нужді!
 „Ой, де ж ваші, запорожці, золотії пістолі?
 — Наші пістолі в царя на престолі, а ми у неволі!
 „А де ж ваші, славні молодці, ясенькії списи?
 — Наші списи у батюшки на стрісі, ми самі у лісі!
 „Ой, ви запорожці, ви молодії, а де ж ваші луки?
 — Наші луки забрали гайдуки, самі ж ми в роз-
 [луки!
 „Гей, запорожці, славні молодці, де ваші жупани?
 — Наші жупани позносили пани, самі ж ми про-
 [пали!
 „Ой, де ж ваші, панове молодці, чоботи-сап'янці?
 — Наші сап'янці забрали гетьманці в неділеньку
 [вранці!
 „Ой, де ж ваше, запорожці, хоробре лицарство?
 — Наше лицарство пропало для царства...
 — Наша воля по тім боці моря... така наша доля!

Розбиті під Полтавою козаки вже тоді зрозуміли, що москалі, винищивши козацтво, рішили українську й запорізьку землю роздати московським панам. Але козаки мали надію, що шведський король пере- може москалів і відбере від московських панів Запоріжжя. Тому то козаки співали:

Ще не світ, ще не світ та ще не світає,
 Хитрий москаль запорізьку землю об'їжджає.
 Ой, об'їхав Запоріжжя, став степ межувати,
 Став городи, панські слободи по річках сажати.
 Обсадивши панські слободи, — не будуть владіти,
 Очистить кріль⁷ Україну по саму лінію!⁸

Після зруйнування Січі москалями недовбитки запорожців не хотіли жити на Запоріжжі під москалем. Вони тікали в Крим, де татарський хан дозволив їм закласти нову Січ в Олешках над Дніпровим лиманом. На Запоріжжя вони вернулися тільки тоді (1733 р.), коли царський уряд прирік, що Москва буде шанувати старі права Запоріжжя.

Вернувши з Криму на Запоріжжя, запорожці побудували в 1734 р. нову Січ між ріками Підпільною й Базавлуком. Що запорожцям в Криму під татарською зверхністю жилося ліпше ніж тим козакам, що лишилися під москалем, доказом цього є згаданий вже рапорт московського фельдмаршала Мініха.

Як Москва допомагала ляхам в боротьбі проти українських гайдамаків?

На Правобережній Україні, яку Москва була відступила Польщі, осіло тим часом знову багато нашого народу. Цей народ збунтувався проти польських панів. От ці повстанці називалися гайдамаками. Було це між 1750 і 1768 роками. Запорізькі козаки помагали гайдамакам, бо хотіли Правобе-

режну Україну увільнити спід польського панування.

Саме той бунт дав нагоду москалям, щоб з нашого народу й з нашого козацтва якнайбільше випустити крові. Самі москалі цькували зразу, щоб до гайдамаків пристало якнайбільше селян, обіцяючи через попів, що цариця pomoже селянам. Коли ж майже весь наш народ на Правобережжі збунтувався проти Польщі й коли більша частина запорожців пристала до гайдамаків, тоді москалі зрозуміли, що з цього бунту готова вирости нова українська сила, й тому злучилися з Польщею проти гайдамаків і козаків. Москалі напали зрадою на гайдамаків, вирізували їх або ловили і скованих передавали ляхам на муки. Так москалі знову зрадили наш народ і підступом вирізали та вигубили багато нашого козацтва.

Про це є така пісня:

Ой, хвалився батько Швачка,⁹ до Хвастова йдучи:
„Будем драти, гей, молодці, з китайки онучі!
На козаченьків на молоденьких пригодонька стала:
„Ой, у середу у обіді їх Москва забрала.
Ой, як крикнув батько Швачка: „із коней до долу!
„Ой, не даймось, молодці, в тяжкую неволю!
А москалі недурнії, розуму набрали,
Насамперад батька Швачку з осаулою зв'язали.

Побрали всіх, попарували по два до купочки,
Зглядаються на себе, як сизі голубочки.
Забрали, попарували, як голуби в парці,
Засмутилась Україна, як сонечко в хмарці.
Отамана з осаудою до купи зв'язали,
Забрали та пов'язали, на вози поклали.
Повезли батька Швачку густими лозами,
Оглянувся батько Швачка: „Ой, тут мені горе!“
Ой, вже Швачку осадили в самім ринку в місті.
Летить галка, летить чорна на Дніпр рибу їсти...
Пише батько, пише Швачка кошовому листи.
Уже ж галці, уже ж чорній на Дніпр не літати,
Ой, вже Швачці від кошового листів не читати!

Що цар наказав своїм москалям, аби вони помагали полякам бити гайдамаків, найкраще показує пісня про Капніста:

„Коли ж тії гайдамаки та такеє чинять,
„Так послати Капністого, нехай їх припинить!
„Коли ж тії гайдамаки та такеє роблять,
„Так послати Капністого, нехай їх половить!
Ой, наловив два остроги, аж ніде дівати!
Сам поїхав пан Капністий до царя гуляти.

Як Москва другий раз руйнувала Січ?

Безпереривними війнами, важкими роботами, засланнями й мордуванням Москва так винищила українське козацтво, що в 1764 р. зважилася цілком скасувати гетьманство та всі права України й українського козацтва. Вже тоді багато козацьких зе-

мель на Україні було в руках московських панів, а народ закріпачено. Та зосталося ще вільне Запоріжжя, куди втікали з України ті люди, що не хотіли бути кріпаками московських панів. Тому москалі задумали дістати Запоріжжя в свої руки, щоб закріпачені українці не мали куди тікати з московської неволі.

Найбільше ж Москва боялася, щоб Запоріжжя, скріпившись, не зробило бунту на Україні проти Москви, так, як колись за Хмельницького проти Польщі. Як довго Запоріжжя було вільне, як довго на Запоріжжі була козацька армія, так довго ні царі ні московські пани на Україні не могли спокійно спати. З усіх цих причин москалі рішили винищити запорозьке козацтво. Дня 4 червня 1775 р. московський генерал Текелі дістав таємний наказ напасти на Запоріжжя і обсадити всі головні оселі. Вночі з середи на четвер Зеленого тижня Текелі з своїм військом став неждано коло Січі. Січовики не сподівалися ніякого нападу, тому москалям нетяжко було опанувати Січ. Коли козаки в головнім коші пробудилися, вся Січ за кошем, всі шанці, гармати й судна на ріці вже були в руках москалів. Козаки думали боронитися, але ота-

ман Кальнишевський, бачачи, що вже ніяка оборона не допоможе, велів дати спокій. Москалі кинулися грабувати. В січовій церкві вирубали царські ворота, виконані з чистого срібла. З образів зривали шати й привіски. Запорізьку старшину москалі арештували. Бачачи, що Січ пропала та що над Запоріжжям буде панувати москаль, запоріжці рішили покинути рідний край і просити для себе землі в турка.

Запорожці проплили чайками до Акерману й вислали до турецького султана 40 людей, по козакові від куріня. Султан дав запоріжцям землю на Дунаю, дозволив їм там жити так, як вони досі жили на Запоріжжі. За цю землю й за волю зобов'язалися запоріжці помагати султанові тоді, як він буде з ким воювати.

Про друге зруйнування Січі москалями, про мандрівку запоріжців до Туреччини й про умову з турком залишилися такі пісні:

Світ великий, край далекий, та ніде прожити:
Славне військо запорозьке хотять погубити.
Ой, цариця загадала, а Грицько¹⁰ пораїв,
Щоб зігнати запорожців та аж до Дунаю.
Ой, в суботу у полудне Москва наступила,
А в неділю до схід сонця лагери розбила.
Ой, із Низу і з Лиману вітер повіває,

А вже ж Москва нашу Січу кругом обступає.
Вжеж на річці Базавлуці і москалі стали,
Славні ж хлопці запорожці пили та гуляли.
Гей, облягла, обступила, да в город вступила,
Московськими знаменами город закрасила.
Запор'зькі отамани, як орли, літали,
Свого батька кошового вірненько благали:
„Позволь, батьку-отамане, нам на башті стати,
„Неодному генералу голову з пліч зняти!
„Москва стане із штихами, а ми з кулаками,
„Щоби слава не пропала, поміж козаками!“
А москалі не дрімали, запас одбирали...
А російські генерали церков грабували.
Кругом церкви січової караулом стали,
Священику Владимиру служити не дали.
Беруть срібло, беруть злото, воскової свічі,
Ой, заплакав пан кошовий з старшиною в Січі.
Ой, зійшов же пан кошовий та на круту гору;
— Не руйнуйте, люде добрі, хоч Божого дому!
Вже ж вступила одна дивізія серед самої Січі,
Взяла ж вона всі гармати, козацькі здобичі.
Ой, крикнув Кальниш, кошовий, да стоячи серед
[церкви:
— Прибирайтесь, запорожці, так, якби і к смерті.
Ой, крикнув же та кошовий, да стоячи на дзвіниці:
— Відкидайте, запорожці, списи і рушниці!
Пливе шука з Кременчука, розбита із лука...
„Ой, тепер же, наш кошовий, з тобою розлука...
„Ходім, братя запорожці, турчина просити,
„Чи не дасть нам землі в себе, щоб віку дожити.
Пішли славні запорожці, не з добра — з печалі,
Ой, нап'яли паруси, за Дунай махали.
Пустилися запорожці через море дубами,¹¹
Як оглянуться до Січі, вмиваються сльозами.
Прийшли до турчина та й вклонились низько:

„Дай же нам землю та й коло границі близько!
Чорна хмара наступає, либонь дощик буде!
Вжеж нашого Запоріжжя до віку не буде!
Бо цариця, суча мати, напуст напустила,
Славне військо запорізьке та й занастила!

А інша пісня така:

Тепер наші запорожці в великому жалю...

Не знали кому клонитися та котрому царю.

— „Поклонилися б восточному, той нас не прий-
[має,

— „Ходімо ми до турчина, той нас добре знає.

„Ти турецький царю, змилуйся над нами,

„Прийми нас в свою землю з всіма курінями!

— Ой, радже ж я, запорожці, вам волю вчинити,

— Коли ж все мені будете зміну робити!

„Не будемо, турецький царю, тобі змін робити,

„Присягне нас сорок тисяч вірно тобі служити!

Коли москалі здобули Січ, вони забрали січову старшину й доставили в Петербург. З Петербурга вивезли отамана Кальнишевського на Біле море, до монастиря на Соловецькім острові. Там він помер у 1803 р. Суддю Павла Головатого й писаря Глобу москалі держали до смерті на Сибірі. Запорожці не знали, що з старшиною сталося. Вони гадали, що старшина пішла до цариці просити, щоб вона Запоріжжя лишила по-старому. Привезені в кайданах до Петербурга дійсно просили царицю, щоб по-

милувала Запоріжжя. Але це не допомогло;
тому то запоріжці співали:

„Ой, встань, батьку, ой, встань, Петре,¹² кличуть
[тебе люде.

„Та підемо до цариці, по-старому буде.

„Ой, ходімо до столиці прохати цариці,

„Нехай же нам Січ приверне по прежні границі.

Тече річка невеличка, промиває кручі...

Ой, заплавав пан кошовий, до цариці йдучи.

А москалі вражі сини, не гаразд вчинили...

Глобу писаря у Головку в кайдани забили.

„Ой! тепер ми діждались лихої години...

„За що взяли степ великий, з батька десятину?!

Устань, Зинов,¹³ з того світу, просять тебе люди...

Ой, як підем на Україну, по-старому буде.

Ой, піди ж ти до столиці прохати цариці,

Чи не вступить вона землі по прежні границі?

Чи не зверне степи, поля з всіма клейнодами?¹⁴

Чи не зверне наші землі з темними лугами!

„Не на те ж я, запорожці, москаля наслала,

„Щоб вам степи, луги й землі назад повертала!

„Не на те я, запорожці, Січ розруйнувала,

„Щоб назад вам степи, поля, клейноди вертала!

А друга пісня така:

Текла річка ізпід саду та й упала в кручі...

Заплавав же пан кошовий, до цариці йдучи.

Текла річка, невеличка, заросла лозами,

Заплавав же пан кошовий, дрібними сльозами!

„Світ великий, ти царице, і всім ти владаєш,

„А вжеж ти нас, запорожців, з місця спомішаєш,

„Та вжеж ти тих вражих панів та все награждаєш!

Летить крячок по той бочок та, летячи, кряче;

Усе військо запорізьке об Кальнишу плаче.

Летить крячок по той бочок, де взявся шуліка,
Ой, не буде Січі-города од нині до віка!
Ой, покрилось Запоріжжя густими лозами,
Не повернем щастя-долі гіркими сльозами.

Як тільки москалі загорнули Запоріжжя,
став царський уряд запорізькі землі розда-
вати московським панам, сенаторам і гене-
ралам. Де ще на Запоріжжі залишився який
козак, пани казали, що він разом з землею
належить панам. Цариця давала панам та-
кож військо, щоб воно підкоряло тих ко-
заків, які панів не слухали й не хотіли гну-
ти шиї в ярмо панщини. Тоді люди з За-
поріжжя утікали на Дунай до тих запорож-
ців, що вже були під турком. І про це ли-
шилася пам'ять в народних піснях:

Наступила чорна хмара, настала ще й сива...
Була Польща, була Польща, та й стала Росія!
Спід города Лисавета орли вилітали,
А в городі Лисаветі пани собирались.
Сенатори, генерали... думали, гадали,
Якби то їм запорізькі вольности узяти,
Якби нашу запорізьку їм землю забрати?
Взяли землю запорізьку, самі овладають
Та до наших запорожців листи посилають.
Запорожці, гей, молодці, гаразд тее знали,
Посіддали воронії, під турка тікали.
Ой, там за Дунаєм молодець гуляє,
Молодець гуляє, на той бік гукає:
„Подай перевозу, тай перевезуся,
„На свою Україну хоч раз подивлюся!

Як Москва намагалася знищити недобитки козаччини?

Одначе Росії було не вигідно, що є ще на світі за Дунаєм якийсь самостійне українське військо, яке нагадувало українцям під російським ярмом про давню волю України, Січ і Гетьманщину. Тому то цар пробував виманити запоріжців з Туреччини, обіцяючи, що дасть їм землю і поверне їм давні їх вольності. Але ті запоріжці, що перенеслися були до Туреччини, вже москалям не вірили. Вони знали, що Москва буде їх лише так довго шанувати, як довго їй потрібна козацька шабля. Задунайські запоріжці під царя не верталися, а залишилися під турком співаючи:

На козаченьків, на запорожців пригодонька стала,
Що у середу та у обіді їх Москва забрала.

Ішли наші запорожці над Богом рікою,
Ой, широкою та глибокою, понад Лиманами.

Ой, вже наші запорожці в великому жалю:

Не знали кому поклониться та котрому царю?

Уклонились турецькому, під ним добре жити.

Ой, пише цар листи до кошового: „Ідіть до мене
[жити.

„Дам вам землю по прежнему та по Дністер гра-
[ницю!

— „Ой, брешеш, брешеш, превражий москалю! Хо-
[чеш обманити.

„Ой, як підемо у твоє царство, будеш нам любви
[Голити!
Ой, летіла бомба з московського поля та посеред
[Січі впала,
Ой, хоч пропало славне Запоріжжя, та не пропала
[слава!

Щоб таки заманити запорожців зза Дунаю, порадив Потьомкин, той самий „Грицько“, що колись „пораїв“ знищити Запоріжжя, відновити невелике запорізьке військо з тих запорізьких недобитків, які ще не встигли перенестися за Дунай. Однак замість віддати їм давно запорізьку землю, дали їм пусті лани між Богом і Дніпром. Думка в Москві була така, щоб запорізьких недобитків приманити під свою руку, а потім зробити їх нешкідливими для себе, щоб вони не зносилися з задунайськими запорожцями, щоб не втікали за Дунай та не скріпляли Задунайської Січі. Щоб бути вкупі й взагалі аби мати якусь землю, запорожці-недобитки погодилися на це та осіли вони на землях між Дніпром і Богом 1787 р. під командою старшин Сидора Білого, Захара Чепіги й Антона Головатого. Це нове військо називалося вже не запорізьким військом, лише „чорноморським військом“. З одного рапорту Чепіги знає-

мо, що у чорноморців було спочатку 12.622 козаків.

Лише за допомогою чорноморців москалі перемогли турків у війні, що настала. Турецьку кріпость на острові Березань здобули в листопаді 1788 р. самі чорноморці під командою Головатого. І тільки при допомозі наших козаків москалі могли взяти штурмом турецькі кріпості Очаків і Ізмаїл в грудні 1790 р.

Ті запорожці, що після зруйнування Запорізької Січі утікли були до турка, не пристали одначе до чорноморського війська, бо вони знали, що москалі знову зрадять і по війні з турком закріпостять їх. Вони лишилися далі на Дунаю й помагали туркам бити москалів, з якими були також брати задунайських козаків, чорноморські козаки. Тому то задунайські козаки співа-ли, що „під турком добре жити“, тільки то одно не добре, що йде „брат на брата бити“.

По війні з турком (1791) чорноморці стали поселятися на дарованих їм землях між Дністром і Богом. Але Москва, яка стільки літ працювала над тим, щоб знищити наше козацтво, не на те створила чорноморське військо, щоб з нього відродилося нове За-

поріжжя. До того ж цариця хотіла також землі між Дністром і Богом роздарувати московським панам, а народ закріпостити в ярмо панщини. Тому то москалі стали промишляти, якби цих чорноморців спекалося. І вже в 1792 р. Чепіга жалується, що чорноморців повертають в кріпацтво.

Щоб рятувати останки „славного війська запорізького“, старшина чорноморців задумала вступитися Москві з очей в якусь нову землю, подалі від України. З цією метою старшина чорноморців вислала до цариці військового суддю Головатого. Цариця спитала московських панів і генералів, де є така ледача земля, якої не схоче навіть такий неситий пан, що хотів би і на дні моря виорати поле. Пани сказали, що така земля є під Кавказом, над рікою Кубаню, на півострові Тамані. Пани й генерали сказали так: „То самі болота та скелі“. І воздух там заповітрений. Там також небезпечно, бо в горах живуть розбишаки-черкеси. Туди послати запорожців! Нехай вони повисушують багна, нехай виб'ють черкесів або нехай вигинуть від пропасниці. Як вже багна переміняться в лани, як через те край стане здоровий, як козаки вже виб'ють черкесів, то тоді можна буде

й цю землю відібрати у козаків і роздати її московським панам. Козаків можна буде тоді знову кудись далі перенести. А може навіть не треба буде їх переносити, бо хвороба й боротьба з черкесами так їх винищать, що останки можна буде легко при-смирити й запрягти в наше ярмо“.

І цариця рішила перенести чорноморців під Кавказ, на Кубань. Так і сталося. Про цей перехід в Тамань, над Кубань, чорноморці лишили нам таку пісню:

Боже наш, Боже! Боже милостивий!
Що ми родилися в світі нещасливі.
Служили ми вірно в полі і на морі,
Та zostалися убогі і босі і голі!
Старалися ми землю заслужити,
Щоби в вольности нам віку дожити.
Дали нам землю від Дністра до Богу,
А границею по бендерську дорогу —
Дністровий й Дніпровий, обидва лимани,
Добувати рибу, справляти жупани.
Прежню землю взяли ¹⁵ та й цю відбирають,
А Тамань нам дати тепер обіцяють,
Ми б пішли й туди, аби нам сказали,
Щоб не загубити козацької слави.

Одначе не всі чорноморці пішли на Кубань. Ті, що не хотіли йти, втікли за Дунай до тих запорожців, що були під турком. Там вони мали й землю й волю. Ці співали інакше ніж ті, що пішли на Кубань:

Ой, Боже наш, Боже милостивий,
Що породились в світі нещасливі!
Ой, хотіли ми землі заслужити,
Аби в вольності хоч віку дожити.
Служили ми вірно на землі, на морі,
Тепер zostалися нагі, босі й голі!
Дали нам землю від Дністра до Богу,
А границею по бендерську дорогу.
Дарували землі, ще й три широкі лимани:
„Ловіть, хлопці, рибу, справляйте жупани!
— Ой, либонь жупанів вже нам не носити,
— Коли б хоч нам свити собі заробити.
Дала судариня та й веліла відібрати,
А нас чорноморців в рекрути забрати.
Козаки ж це почули, стали утікати,
Стала судариня та на них гукати:
„Ой, не утікайте, славні чорноморці,
Ой, я не велю вас у рекрути брати!
— Ой, ні, не можна вже себе спинити,
— Було степів на трое наших не ділити!

Як Москва довела до загибелі й Задунайську Січ?

Сила запоріжців під турком ставала щораз більша. Туди втікали не тільки ті чорноморці, які не хотіли йти на Кубань. Утікали й інші гуртки козаків з України, бо боялися, що їх Москва забере в салдати. Утікали також поодинокі козаки, спасаючись від бранки і панщини. За їх прикладом тягли селяни, утікаючи від тяжкої пан-

щини. Сліди цієї мандрівки за Дунай лишилися в таких піснях:

Ой, ісходились у кінець Дунаю та до купи лимани...
А там наших запорожців сорок тисяч проживали.
Добре було запорожцям і під турком жити,
Одне тільки те недобре, що на брата бити.
Ходив, ходив молодий козак по річці по Дону...
Приблукався козак, примотався к самому Дунаю:
„Перевезіть мене, хлопці-перевозці, на той бік перевозу;
„Сімсот рублів заплачу вам, до тисячі доложу!

Така мандрівка за Дунай і зріст Задунайської Січі турбували царя й московських панів. У царя втікали рекрути, а в панів закріпачені селяни. До того Москва завжди боялася, що з Задунайської Січі може на Україну перекидатися стара думка про волю України, про повернення Гетьманщини й Січі та про незалежність України від Москви. Тому то цар і пани робили всякі перешкоди, щоб нелегко було дістатися за Дунай, та виловлювали втікачів. Про це маємо пам'ятку в пісні:

Ой, Дунай річка та широка,
На перевозі та усе глибока.
Та луги із лугами, а береги з берегами...
Ой, там запорожці проїжджали

І молодих бурлак провозжали.
А тепер не проходять
І бурлак не проводять...
За превражими панами.

За кожним разом, коли тільки Росії гровила яка війна, особливо з турком, звертався цар до задунайських козаків, обіцяв їм землю і волю, щоб тільки вернулися під його владу. Запорожці завжди відповідали: „Ой, брешеш, брешеш, превражий москалю! Хочеш обманути!“ — Аж в 1828 р. удалося Москві піддурити малу частину Задунайських Січовиків. В Січі за Дунаєм було тоді дуже багато селян, які прийшли за Дунай разом з козаками. Більша частина цих селян тужила за рідним краєм, за жінками й дітьми. До того були вони темні та не розуміли так справи, як запорожці. От ці селяни допомогли своїми голосами обрати кошовим отаманом свого провідника Гладкого, який був за поворот під царя. Справжні запорожці і чути не хотіли про поворот, та відважилися допомагати туркові проти москаля. Більша частина січовиків пішла до турецького табору під Силістрією. Тоді Гладкий — а було це в 1828 р. — зібрав охочих повернутися — їх було тільки 500! — й потайки утік з ни-

ми з Січі та пристав до московського війська. За цю зраду Гладкого турки й Молдовани помстилися на тих козаках, що залишилися, бо боялися, що й вони зрадять. Напали на Січ, зруйнували її й багато народу вирізали.

Тих січовиків, що вже були в таборі в Силістрії, турки забрали до Царгороду, бо вже їм не вірили. Про зруйнування цієї Січі за Дунаєм козаки співали:

Ой, летіла бомба — серед Січі впала...
Пропало військо запорізьке, не пропала слава.
А нас Гладкий отаман поголив, ще й поголить,
А все ж він нам славу козацькую зробить.
Питається Дніпро тихого Дунаю:
„Скажи ти мені, мій тихий Дунаю,
„Чом я своїх козаків на тобі не видаю?
„Чи твое гирло козаків пожерло,
„Чи твоя вода козаків забрала?
Промовить Дунай до Дніпра-Славути:
— Дніпре батьку, Дніпре-Славуто!
— Сам я собі думаю та гадаю,
— Чом твоїх козаків у себе не видаю?
— Уже четверть года, три місяці, вибиває,
— Як твоїх козаків у мене немає.
— Ні їх мое дунайське гирло не пожерло,
— Ні дунайська вода козаків не забрала,
— Їх турки не постріляли, не порубали,
— До Царгороду в полон не забрали.
— Всі мої цвіти луговії пониділи,
— Що твоїх козаків у себе не виділи.

Ця зрада Гладкого була причиною того, що загинуло останнє вільне українське військо. Після війни Росія зрадила козаків Гладкого так само, як зрадила чорноморців. Не дала їм Запоріжжя, яке обіцяла, а перекинула під Озів, де зробила з них окреме військо. Опісля ж їх переведено на Кубань і об'єднано з чорноморцями в одно військо, яке існувало до 1920-их років.

Закінчення.

Після скасування Гетьманщини та перенесення чорноморців на Кубань, а козаків Гладкого під Озів шез на Україні й на Запоріжжі слід по козаках, що так довго боронили нашої землі перед татарською й турецькою навалою, що боронили наш народ перед чужим — польським, чи московським — пануванням. Гетьманських козаків розброєно та замінено у вільний хліборобський стан, хоч і їх значну частину повернено в кріпаків. Чорноморців і запорожців частково повернено в кріпаків, а частково перенесено на Кубань, подалі від давньої України, аби вони не будили на Україні бажання до волі й незалежності. Стільки й сліду лишилось з колишніх запорожців.

Запорожці заслужили собі на віки славу в українському народі своїм вільним духом. Не за чужих царів і панів проливали вони свою кров, а за ньеньку-Україну. Не були вони чужими наймитами, але свідомими борцями за волю України.

Йдучи 1654 р. під „протекцію“ московського царя, українські козаки не думали, що Москва буде катом їх волі й волі України. Цю гірку правду пізнали вони тільки пізніше, коли Москва поділила з Польщею Україну, коли вона Гетьманщину скасувала, коли Січ зруйнувала, коли народ закріпостила, коли козаччину знищила. Але тоді вже було запізно! Козацька сила вже була зламана та розвіяна по світу. Ось про це співає така пісня:

Ой, не гаразд, запорожці, не гаразд вчинили,
Що степ добрий, край веселий москалю вручили.
Ой, край добрий, край веселий, — забісовані люди...
Не знали де поклонитись, а котрому царю.
Поклонились московському... ще його не знали...
Тепер же ми, запорожці, навіки пропали:
Гей, ти Катерино, ти царице вража, ой, що ж ти
[зробила?
Нащо усі степи і усі клейноди москалеві доручила?
Ти царице, суча мати, що великий напуст напустила
Та все військо запорозьке та й занастила.

В наслідок перенесення чорноморців на Кубань спаслася лише маленька частина того нашого козацтва, яке ще не загинуло через війни, через тяжкі роботи й московські шибениці. Ще більше ніж це, що пішло на Кубань, розбрилося по цілім світі й пропало для нашого народу. Так багато козаків, що після полтавського погрому (1709 р.) втікли були з Мазепою до Молдавщини, лишилися навіки в чужині. Частково цих козаків Туреччина переселила під Солунь (Салоніки). Із тих козаків, що втікли на Дунай після знищення Запоріжжя, лишилося багато за Дунаєм. В 1785 р. вісім тисяч наддунайських козаків взяла на службу Австрія і дала їм землі в Банаті і в бачькїм комітаті (Славонія). З цих австрійських запорожців частина вернула в Туреччину, а друга частина лишилася в Славонії й Хорватії.

Після зради Гладкого й зруйнування Наддунайської Січі (1828 р.) Туреччина переселила частину запорожців до Малої Азії. Решта залишилася над Дунаєм і живе там донині. Неодна держава потребувала тоді добрих вояків. Козакам, що вже не мали батьківщини, було все одно, у кого заробляти шаблею на хліб насущний. Тому то ті, що потребували вояків, напр. Мальти-

зи ¹⁶, наймали наших козаків. Про це, як то наші козаки розбрилися по цілім світу, співалося в пісні:

Ой, повійте, вітри та все низовії,
Та на наші лодки та все дубовії,
Та на наші реї та все кедровії,
На наші паруси та все шовковії.
Ой, зажурився сивий соколонько:
Ой, бідна наша, наша головонько,
А що не в купі наші брати сіли...
Наші брати сіли й пісні запіли...
Один у москаля, другий у турчина,
Третій у Мальтиза служить за одēju.
І той гірко плаче за польською межею.
— Ой, ти москалю, еретичний сину!
— Запропастив Польщу, ще й нашу Україну!

У вступі ми сказали, що Росія тому поставила собі мету вигубити наше козацтво, щоб Україну й Запоріжжя перетворити в московський край, щоб з українського народу дерти податки для Московщини, щоб хлібом українського народу годувати московське військо, щоб з нашого народу брати рекрута в московське військо, аби за Москву проливали кров не так москалі, як головним чином українці, щоб землі України й Запорожжя роздати московським панам, сенаторам і генералам, аби весь наш, козачий і некозачий, народ закріпостити

й закувати його в ярмо панщини. Як усі народні пісні, які ми подали, показують, Москві пощастило все те зробити. Українець, що колись був вільний, після знищення козацтва заспівав:

Ой, горе, не Гетьманщина, —
Надокучила нам вража панщина,
Що, ходячи, наїсися, сидячи виспишся.
Як на панщину іду, торбу хліба несу,
А з панщину іду, — ні кришиночки,
Обливають мене дрібні слізочки.

Або друга така:

Ой, москалю, москалю, що так худо робиш?
Славне наше Запоріжжя усе в кінець переводиш!
— Не жалуйте, запорожці, та на свої вражі пани¹⁷
— Бо пани, пребісові сини, уже вони поробили,
— Що всі степи, усі землі, москалеві вручили!

Москва знищила наше козацтво, загарбала всі наші землі під свою владу, запрягла наш народ у своє ярмо. Всіми засобами Росія-Московщина силувалась зруйнувати український народ.

Це не злобна вигадка „мазепинців“, як звуть москалі свідомих українців, що Москва Україну зажерла й далі зажирає. Це гірка й кривава правда, бо про неї виспівав сам народ у прадідських піснях. Ті пісні ще й нині співаються, особливо старими людь-

ми, хоч не раз люди й не розуміють вже добре того, про що в тих піснях співається.

Письменні люди списали їх з народних уст і пустили в книжки, щоб наступні покоління, дурманені в московських школах, не забули, як Москва-Росія зруйнувала Україну!

ПРИМІТКИ

- ¹ Князь Голіцин був воеводою московського царя.
- ² Після полтавського погрому (1709 р.) запорожці подалися в татарську землю, де хан дозволив їм осісти кешем коло Олешок над Дніпровим лиманом. Року 1733 запорожці помирилися на час з Московщиною і вернулися на Запоріжжя та помагали Мініхові в поході проти кримських татар.
- ³ Петро — цар Петро.
- ⁴ Цариця.
- ⁵ „Старенькая мати“, що „вмерла“, це зруйнована Січ.
- ⁶ Затяжники — головна частина Мазепиного війська, цебто ті козаки, що „затяглися“ постійно в нім служити.
- ⁷ „Кріль“ — шведський король Карло XII.
- ⁸ „Лінією“ називалася тоді межа між Гетьманщиною і Запоріжжям, що ішла по річці Орелі.
- ⁹ Швачка був отаманом одної ватаги запорожців, що помагали гайдакакам. Того Швачки не треба мішати з другим, що зрадив Україну і пристав до ляхів.
- ¹⁰ „Грицько“ це Григорій Патьомкін, найстарший міністер і полюбовник цариці Катерини II.
- ¹¹ Великі човни.
- ¹² Петро Кальнишевський — останній кошовий Січі.

- ¹³ Зинов — Богдан Зиновій Хмельницький.
- ¹⁴ Клейноди — відзнаки війська запорізького — булава, хоругва і т. д.
- ¹⁵ Це є Запоріжжя.
- ¹⁶ Мальтизи — орден лицарів на острові Мальті.
- ¹⁷ „Свої вражі пани“ — це козацька старшина з Гетьманщини, що зрадила Україну та пішла на царську сторону, за що цар заплатив їй, заводячи в Україні кріпацтво.

